

KULGILI EFFEKTLARNI YARATISHNING SINTAKTIK VOSITALARI**Akramov Otabek Husniddin o‘g‘li***Samarqand davlat chet tillar instituti 4-kurs talabasi*otabekakramov@gmail.com

+99899 323 58 99

Annotatsiya. *Ushbu maqolada kulgili effektlarni yaratishda sintaktik vositalarning roli lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda inversiya, ellipsis, takror, parallelizm va parsellyatsiya kabi sintaktik qurilmalarning ekspressiv hamda pragmatik imkoniyatlari yoritiladi. Kulgili effektlarning yuzaga kelishi kutilmaganlik va semantik nomuvofiqlik bilan izohlanadi. Badiiy va publitsistik matnlar asosida sintaktik vositalarning funksional xususiyatlari ochib berilib, ularning nutq ta’sirchanligini oshirishdagi ahamiyati ko‘rsatib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *kulgili effekt, sintaktik vositalar, inversiya, ellipsis, stilistika, pragmatika.*

KIRISH

Kulgili effektlar tilning kommunikativ va ekspressiv imkoniyatlarini namoyon etuvchi muhim stilistik hodisalardan biri bo‘lib, ular nutqda nafaqat estetik zavq uyg‘otadi, balki muayyan pragmatik maqsadlarni amalga oshirishga ham xizmat qiladi. Kulgi inson tafakkuri va ijtimoiy muloqotning ajralmas qismi sifatida qadimdan turli fanlar, jumladan, falsafa, psixologiya va tilshunoslik doirasida tadqiq etib kelinmoqda. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda kulgi fenomeni ko‘proq semantik, pragmatik va kognitiv yondashuvlar asosida o‘rganilgan bo‘lsa-da, uning sintaktik darajadagi ifodalanish mexanizmlari hali to‘liq va tizimli ravishda yoritilmagan. Ayniqsa, gap tuzilishi va uning struktur xususiyatlari orqali yuzaga keladigan kulgili effektlar alohida ilmiy tahlilni talab qiladi.

Sintaktik vositalar til tizimining muhim komponenti sifatida nutqning shakllanishida va ma’no ifodasida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ular yordamida gapning strukturasi o‘zgartiriladi, urg‘u va intonatsiya qayta taqsimlanadi hamda kommunikativ maqsadga muvofiq tarzda yangi ekspressiv effektlar yaratiladi. Kulgili effektlarni hosil qilishda aynan sintaktik vositalarning o‘ziga xos imkoniyatlari namoyon bo‘ladi. Jumladan, sintaktik parallelizm, inversiya, ellipsis, takror, parsellyatsiya, kutilmagan sintaktik uzilishlar va normadan chetga chiqish kabi usullar orqali nutqda kutilmaganlik, nomuvofiqlik va semantik qarama-qarshilik yuzaga keltiriladi. Bu esa o‘quvchi yoki tinglovchida kulgi reaksiyasini uyg‘otadi.

Kulgili effektlarning yuzaga kelishi ko‘pincha “kutilmaganlik” prinsipi bilan bog‘liq bo‘lib, bunda nutqning odatiy sintaktik modeli buziladi yoki yangicha kombinatsiya hosil

qilinadi. Natijada, tinglovchi oldindan taxmin qilgan mazmun bilan real ifoda o‘rtasida nomuvofiqlik paydo bo‘ladi va bu holat kulgili effektni yuzaga keltiradi. Shu jihatdan, sintaktik strukturalar nafaqat grammatik birlik sifatida, balki muhim stilistik va pragmatik vosita sifatida ham namoyon bo‘ladi. Ularning imkoniyatlarini chuqur o‘rganish badiiy matnlar, publitsistik nutq, reklama, satira va kundalik muloqotda kulgi yaratish mexanizmlarini anglashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Kulgili effektlarni o‘rganish tilshunoslikda turli nazariy yondashuvlar asosida rivojlangan bo‘lib, dastlab bu hodisa falsafiy va psixologik jihatdan izohlangan. Xususan, A. Bergson kulgining mohiyatini ijtimoiy va struktur omillar bilan bog‘lab, uning yuzaga keli shida “mexaniklik” va kutilmaganlik prinsiplariga alohida e‘tibor qaratadi¹³². Keyinchalik lingvistik tadqiqotlarda kulgi fenomeni semantik va pragmatik nuqtai nazardan chuqurroq o‘rganilib, V.Raskin hamda S.Attardo tomonidan ishlab chiqilgan nazariyalar kulgining yuzaga kelishini semantik nomuvofiqlik, ya‘ni turli “skriptlar” to‘qnashuvi orqali tushuntiradi¹³³. Ushbu yondashuvlar kulgining mazmuniy asoslarini ochib berishda muhim ahamiyatga ega.

Stilistika doirasida sintaktik vositalarning ekspressiv imkoniyatlari ham keng tadqiq etilgan. I.V.Arnold, G.Leech va M.Short kabi olimlar badiiy matnda inversiya, parallelizm, ellipsis va takror kabi sintaktik qurilmalar nutqning ta’sirchanligini oshirishini ta’kidlaydilar¹³⁴. Shuningdek, pragmatik yo‘nalishdagi tadqiqotlarda kulgi kommunikativ strategiya sifatida talqin qilinib, uning nutq jarayonidagi yumshatish, kinoya va ironiyani ifodalashdagi roli yoritiladi¹³⁵. Bu esa kulgining faqat estetik emas, balki funksional jihatdan ham muhim ekanligini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilshunosligida ham stilistika va frazeologiya doirasida ekspressivlik masalalari muayyan darajada yoritilgan. Jumladan, N.Mahmudov va Sh.Rahmatullayev til birliklarining uslubiy xususiyatlarini tahlil qilib, ularning nutqdagi emotsional -ekspressiv ta’sirini ko‘rsatib beradilar¹³⁶. Biroq mavjud ilmiy ishlarda kulgili effektlarning aynan sintaktik vositalar orqali yaratilish mexanizmlari alohida va tizimli ravishda yetarlicha o‘rganilmagan.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda kulgili effektlarni yaratishda sintaktik vositalarning rolini aniqlash uchun deskriptiv va stilistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Discourse -tahlil asosida badiiy

¹³² Bergson, H. *Laughter: An Essay on the Meaning of the Comic*. – London: Macmillan, 1911. – 201 p.

¹³³ Raskin, V. *Semantic Mechanisms of Humor*. – Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1985. – 284 p.

¹³⁴ Arnold, I. V. *Stylistics of Modern English*. – Moscow: Prosvetshenie, 1981. – 295 p.;

¹³⁵ Crystal, D. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 506 p.

¹³⁶ Mahmudov, N. *O‘zbek tili stilistikasi*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2012. – 256 b.;

va publitsistik matnlardan olingan misollar kontekstda o‘rganildi, qiyosiy metod yordamida esa inversiya, ellipsis va takror kabi sintaktik qurilmalarning o‘xshash va farqli jihatlari aniqlanib, ularning kulgi hosil qilishdagi funksiyalari tahlil qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Kulgili effektlarni yaratishda sintaktik vositalar tilning ekspressiv va pragmatik imkoniyatlarini namoyon etuvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Sintaksis darajasida kulgi ko‘pincha nutqning odatiy struktur modelidan chetga chiqish, kutilmaganlikni yuzaga keltirish hamda semantik va mantiqiy nomuvofiqlikni tashkil etish orqali hosil bo‘ladi. Bunday holatda gapning grammatik qurilishi tinglovchi kutgan shakldan farq qiladi va aynan shu tafovut kulgili effektini yuzaga keltiradi. Lingvistik adabiyotlarda bu jarayon “kutilgan va real struktura o‘rtasidagi nomuvofiqlik” sifatida talqin qilinadi¹³⁷. Sintaktik vositalardan eng faol ishlatiladiganlaridan biri - inversiya hisoblanadi. Inversiya orqali gapning odatiy so‘z tartibi buziladi va natijada nutqning ekspressivligi ortadi. Shu bilan birga, kutilmagan so‘z joylashuvi tinglovchining diqqatini jalb qilib, kulgili effektini yuzaga keltiradi. Masalan: “Aqlli emasman men, shunchaki omadli.” yoki “Ishlamayman ko‘p, lekin charchayman juda.” Ushbu gaplarda sintaktik siljish orqali mazmuniy urg‘u kuchaytirilgan va ironik ohang hosil qilingan¹³⁸. Inversiya ko‘pincha og‘zaki nutqda, ayniqsa, hazil va kinoyali ifodalarda faol qo‘llanadi.

Ellipsis, ya‘ni gapning ayrim komponentlarini tushirib qoldirish ham kulgili effekt yaratishda samarali vosita hisoblanadi. Elliptik tuzilmalarda nutq ixchamlashadi, biroq aynan tushirilgan element tinglovchi tomonidan tiklanishi jarayonida kulgili natija yuzaga keladi. Masalan: “U yutadi dedi. Yutqazdi.” yoki “Reja zo‘r edi. Natija - odatdagidek.” Bu misollarda qisqartirilgan sintaktik shakl orqali ironik mazmun kuchayad¹³⁹. Ellipsis ayniqsa publitsistik matnlarda va kundalik nutqda kulgili effektini tez va lo‘nda ifodalash imkonini beradi. Takror va sintaktik parallelizm kulgili effekt yaratishda keng qo‘llaniladigan vositalardan biridir. Parallel konstruksiyalar orqali nutqda muayyan ritm va mantiqiy ketma-ketlik yaratiladi, biroq bu ketma-ketlik oxirgi elementda buzilganda kulgili effekt yuzaga keladi. Masalan: “O‘qidim, yozdim, tushunmadim.” yoki “U ishladi, harakat qildi, reja tuzdi - lekin baribir kech qoldi”. Bu yerda dastlabki sintaktik parallelizm tinglovchida muayyan kutish hosil qiladi, so‘nggi komponent esa bu kutishni buzib, kulgi uyg‘otadi¹⁴⁰. Bunday konstruksiyalar ko‘pincha satirik va hajviy matnlarda uchraydi.

¹³⁷ Raskin, V. *Semantic Mechanisms of Humor*. – Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1985. – 284 p.

¹³⁸ Arnold, I. V. *Stylistics of Modern English*. – Moscow: Prosvetshenie, 1981. – 295 p.

¹³⁹ Leech, G., Short, M. *Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose*. – London: Pearson Longman, 2007. – 404 p.

¹⁴⁰ Attardo, S. *Linguistic Theories of Humor*. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1994. – 406 p.

Parsellyatsiya, ya'ni gapni bir necha bo'laklarga ajratib ifodalash ham zamonaviy nutqda kulgili effektini kuchaytiruvchi muhim vositalardan biridir. Bu usulda asosiy fikr bo'laklarga ajratilib, har bir qism alohida urg'u bilan beriladi: "U juda aqlli. Juda. Faqat vaqt-vaqti bilan." yoki "Men kechikmadim. Shunchaki vaqt erta kelgan." Parsellyatsiya orqali nutqning ritmi o'zgaradi va bu o'zgarish kulgili effektini kuchaytiradi¹⁴¹. Shuningdek, sintaktik nomuvofiqlik va mantiqiy paradokslar ham kulgi hosil qilishda muhim rol o'ynaydi. Bunday holatda gap grammatik jihatdan to'g'ri bo'lsa-da, uning ichki mantiqiy tuzilmasida qarama-qarshilik mavjud bo'ladi: "Men dangasa emasman, faqat dam olishni yaxshi ko'raman." yoki "Ish qilmaslik - ham ishning bir turi". Ushbu misollarda mazmuniy qarama-qarshilik kulgili effektini yuzaga keltiradi va tinglovchining e'tiborini tortadi¹⁴².

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, kulgili effektlarni yaratishda sintaktik vositalar muhim lingvistik va stilistik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, inversiya, ellipsis, takror, parallelizm, parsellyatsiya hamda sintaktik nomuvofiqlik kabi vositalar nutqda kutilmaganlik va semantik qarama-qarshilikni yuzaga keltirib, kulgi hosil qilishda samarali xizmat qiladi. Ushbu vositalar orqali nafaqat nutqning ekspressivligi oshadi, balki uning pragmatik ta'siri ham kuchayadi. Shuningdek, sintaktik qurilmalar kulgili effektini shakllantirishda kontekst bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'lishi aniqlandi. Ya'ni, bir xil sintaktik model turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha stilistik natija berishi mumkin. Bu esa kulgi fenomenining murakkab va ko'p qatlamli tabiatini ko'rsatadi.

FOYDALANIGAN ADABIYOTLAR

1. Arnold, I. V. Stylistics of Modern English. – Moscow: Prosveshchenie, 1981. – 295 p.;
2. Attardo, S. Linguistic Theories of Humor. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1994. – 406 p.
3. Bergson, H. Laughter: An Essay on the Meaning of the Comic. – London: Macmillan, 1911. – 201 p.
4. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 506 p.
5. Leech, G., Short, M. Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose. – London: Pearson Longman, 2007. – 404 p.

¹⁴¹ Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 506 p.

¹⁴² Mahmudov, N. O'zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2012. – 256 b.

6. Mahmudov, N. O‘zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2012. – 256 b.;
7. Raskin, V. Semantic Mechanisms of Humor. – Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1985. – 284 p.;